

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΑΘΗΝΑ 2008

ΣΧΟΛΙΟ Σ' ΕΝΑ ΚΡΙΤΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Τὸν φρονεῖν βροτοὺς δδῶ-
σαντα, τὸν πάθει μάθος
θέντα κυρίως ἔχειν.

ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Θά ἤθελα πάρα πολύ νά σταματοῦσε, ἀπὸ μέρους μου τουλάχιστον, ἡ συζήτηση γιὰ τὴν «Οδύσεια» τοῦ κ. Καζαντζάκη μετὰ τὴν ἐπιστολὴ πού δημοσίευσε ὁ Ποιητὴς τῆς στὸ 389 τεύχος τῆς «Νέας Ἑστίας». Ἡ ἴδια ὁμῶς ἢ ἐπιστολὴ αὐτὴ, καὶ διάφορα ἄρθρα πού γράφτηκαν ἀπ' ἀφορμὴ τῆς, με ὑποχρεώνουν, νομίζω, νά ἐξηγήσω σαφέστερα τίς σκέψεις πού με ἔκαναν νά μιλήσω ἔτσι ὅπως μίλησα στὸ κριτικὸ δοκίμιό μου γιὰ τὴν «Οδύσεια». Ἡ σημερινή μου ἀπάντηση δὲν κρίνει τὴν «Οδύσεια». Ἡ μόνη ἀποστολὴ τῆς εἶναι νά ἐξηγήσει μιὰ στάση πού τὴν πιστεύω σὰν τὴ μόνη θεμιτὴ γιὰ κάθε νεοέλληνα Δημιουργό.

« Σεβαστέ μου κ. Καζαντζάκη

Ἄν ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε πραγματικὰ τὸ νόημα πού τοῦ δίνετε Σεις, ἂν ὁ Ἑλληνας σκέπαζε ἢ ὀργάνωνε τὸ χάος, ἂν ὁ ἠρωϊκὸς μηδενισμὸς ἔχει τὴν ἐνότητα μιᾶς κοσμοθεωρίας, ἂν τὸ ἐπίθετο στὴν «Οδύσεια» εἶναι ἢ δὲν εἶναι διακοσμητικὸ, — ὄλ' αὐτὰ, καὶ πλῆθος ἄλλα παρόμοια προβλήματα, πού παρουσιάστηκαν μετὰ τὴν ἐπιστολὴ Σας, δὲν μποροῦν βέβαια νά συζητηθοῦν στὸν περιορισμένον ὄχι τῆς «Νέας Ἑστίας». Ὅφειλω ἄλλωστε νά Σᾶς ὁμολογήσω ὅτι σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ, πού ἔτυχε νά βρίσκονται ὡς τώρα ἔξω ἀπὸ τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντά μου, δύσκολα θά Σᾶς παρακολουθοῦσα καὶ δυσκολώτερα ἀκόμη θά συζητοῦσα μαζί Σας. Γι' αὐτὸ σκέφτηκα πὼς θά ἦταν χρησιμώτερο, ἀντὶ γιὰ μιὰ συζήτηση πάντων σὲ θέματα πού τὸ καθένα τους χρειάζεται ξεχωριστὸ βιβλίον, νά κάνω κάτι πιὸ ἀπλό, καί, στὴ δική μου περίπτωση, νομίζω, πιὸ ἀναγκαῖο. Νά Σᾶς διηγηθῶ τὴν ἱστορία τῶν σχέσεών μου μετὰ τὴν «Οδύσεια» καὶ νά διατυπώσω καθαρῶτερα τίς ἀρχές ἀπ' ὅπου ξεκινώντας ἔκρινα ἔτσι ὅπως ἔκρινα τὸ ἔργο Σας. Ὅσα θά Σᾶς πῶ, θά εἶναι ἢ δική μου τώρα ἐξομολόγηση, ὕστερ' ἀπὸ τὴ δική Σας. Θά ἤθελα ὁμῶς νά μὴ δῆτε στὰ λόγια μου ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰν ἀτομικὴ ἱστορία, πού οὔτε Σᾶς ἴσως οὔτε

καὶ τοὺς ἀναγνώστες μας θά ἐνδιέφερε. Πιστεύω πὼς τὸ «πάθημά» μου, ὅπως τὸ λέτε, εἶναι πάθημα «παραδειγματικόν», καὶ γι' αὐτὸ ὄχι μόνο μπορεῖ, ἀλλὰ καὶ πρέπει νά ἐνδιαφέρει ὄχι μόνον ἀσχολοῦνται μετὰ τὸ Πνεῦμα.

Ἐλάτε στὴ θέση ἑνὸς νέου, πού τὰ χρόνια τῆς ὀρίμανσός του συμπίπτουν μετὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ καινούργιου πολέμου. Τὴν ἐποχὴ πού στοιχειοθετεῖ τὸν ἑαυτὸ του καὶ βεβαιώνεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του, βρίσκεται μπροστὰ σὲ γεγονότα συγκλονιστικὰ — κι' ὅσα κι' ἂν εἶναι ἢ πίστη του στὰ ἰδανικά του, ὅσο κι' ἂν βλέπει πὼς κινεῖται ὀλοένα καὶ περισσότερο μέσα στὴ Μοῖρα του, εἶναι φυσικὸ νά μὴν μπορεῖ νά κρατηθεῖ τόσο στέρεος, ὅπως κρατήθηκαν — ὅπως ἔπρεπε τουλάχιστον νά κρατηθοῦν — ἄλλοι ὀριμαστοὶ του. Οἱ γενεές οἱ δικές Σας ὀρίμασαν φυσιολογικὰ, ἔλλογα, φωτεινὰ. Ἡ δική μας γενεά, πού τὰ πρῶτα χρόνια τῆς εἶναι τὰ χρόνια τῆς μικρασιατικῆς συμφορᾶς, καθὼς περνοῦσε ἀπὸ θύελλα σὲ θύελλα καὶ ἀπὸ κλονισμό σὲ κλονισμό, ἦται μοιραῖο νά λυγίσει μπροστὰ στὰ γεγονότα πού περνᾶμε. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους μας ἔπεσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἄλλοι σκορπίστηκαν, αἰχμάλωτοι ἢ πολεμιστὲς, σὲ διάφορες χώρες, ἄλλοι χάθηκαν γιὰ πάντα σὰν πνευματικὲς προσωπικότητες, ἄλλοι βασανίζονται ἀκόμη. Προσωπικὰ γιὰ μένα; ὄχι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ φίλος πολυτιμώτατος μοὶ στάθηκε ὁ Sprengler, πού με βόηθησε νά δῶ ἀπὸ πολὺ ψηλά, καὶ ἐπομένως ἔξω ἀπὸ τὴ φρίκη τους, ὅσα ἔβλεπα γύρω μου. Ἡ γοητεία τοῦ βιβλίου του ἦταν πολὺ μεγάλη καὶ ἡ ἐρμηνεία πού δίνεται ἐκεῖ στὰ γεγονότα πού περνᾶμε ἦταν τόσο πειστικὴ, ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά τὴ διαφοροποιήσῃ μιὰ ψυχὴ ἀνώριμη ἀκόμη. Μετὰ τὸ σχῆμα τῆς παρακμῆς καὶ τῆς ἀκμῆς ἢ τραγωδία τῆς ἐποχῆς μας μορφοποιεῖται ἀπὸ νόμον ἱστορικόν — ὄλα ὅσα γίνονται ἔτσι ἔπρεπε νά γίνον, ὄλα ὅσα μᾶς ξάφνιασαν, μᾶς πόνεσαν καὶ μᾶς συγκλόνισαν, δικαιώνονται ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὼς βρισκόμαστε στὸ τέλος ἑνὸς πολιτισμοῦ καὶ στὶς ἀρχές ἑνὸς καινούργιου. Γύρω ἀπὸ τίς ἐννοίες αὐτὲς τῆς

παρακμής και της μελλούμενης άκμής πολώθηκαν τότε όλες οι μελέτες μου, και έτσι, ύστερ' από τους «προφήτες» του 1920 - 1935, έφτασα τέλος και σε Σας. Ήταν πολύ μεγάλη ή χαρά μου, όταν διαπίστωσα πως τα ίδια προβλήματα, που απασχολούσαν έμένα, είχαν απασχολήσει και μιάν άλλη ψυχή μέσα στη χώρα μας, και μάλιστα τόσο όδυνηρά, τόσο βαθειά, τόσο μοιραία. Τα τελευταία αυτά χρόνια, από την «Άσκητική» και δώθε, σε όλα σας γράφω, άμεσα ή έμμεσα κυριαρχούν δυο μοτίβα: Το πρώτο είναι πως ο πολιτισμός μας τελειώνει πιά το άλλο πως βρισκόμαστε στις άρχες ενός καινούργιου μύθου. Κάτω από τα δυο αυτά κυρίαρχα μοτίβα ξεδιπλώσατε στα μάτια μας όλες τις χώρες που γνώρισατε και που αγαπήσατε. Κάτω από τα ίδια αυτά κυρίαρχα μοτίβα δουλέψατε τη Μοίρα του Οδυσέα. Αυτή ή ανήσυχη, ή τρικυμισμένη ψυχή, που ζει πολύ δυνατά κάθε στιγμή της ζωής της κι' όμως έχει τη δύναμη κάθε στιγμή να την ξεπερνά και λαχταράει κάτι καινούργιο ξέροντας από πριν πως θα το κατακτήσει και θα το ξεπεράσει κι' αυτό· ή ψυχή που ζει τόσο μεστό το παρόν κι' όμως έχει μέσα στη Μοίρα της κι' ένα τρίτο μάτι, που τη βοηθάει να ανεβεί πάνω από το παρόν και να το δει σά μιá μορφή κατ' ανάγκην ύπαρκτή και από την ίδια της τη φύση ξεπερασμένη· κι' άκόμη παραπάνω: ή ψυχή που περνάει δονούμενη μέσ' απ' όλες τις μορφές της ζωής για να φτάσει τέλος, με μόνο κάλυμμα τον άγωνα της, μπρός στο λυτρωτικό Μηδέν,— ήταν άκριβώς δ.τι μου χρειαζότανε τότε. Τη συνείδηση αυτή του «ήρωϊκού μηδενισμού» την είχα βρει βέβαια και σε πολλά άλλα έργα. Όπου άλλου όμως υπήρχε, ήταν αίσθημα μόνο ή διάθεση· στις καλύτερες περιπτώσεις γινόταν σύστημα φιλοσοφικό ή μέθοδος ιστορικής έρμηνείας. Στόν Οδυσέα Σας υπάρχει αίσθημα και κοσμοθεωρία μαζί, γεγονότα μέσα στο χρόνο που σαρκώνουν σε κάθε τους μορφή κι' έναν από τους αναβαθμούς δλόκληρης κοσμοθεωρίας. Καθώς ο Οδυσέας πορεύεται από τον αισθητό κόσμο στόν ήθικό κι' έπειτα στο μεταφυσικό, σε κάθε φάση της πορείας του ανεβαίνει κοσμοθεωρητικούς αναβαθμούς, πραγματοποιεί μέσ' στη ζωή του τη διαλεκτική μιás κοσμοθεωρίας.

Τη χαρά μου και την πίστη μου στην «Οδύσεια» νόμισα πως δεν έπρεπε να την κρατήσω μόνο για τον έαυτό μου. Έτσι, μολονότι είμαι κλασικός φιλόλογος, κάθησα κι' έγραψα ένα δλόκληρο βιβλίο για την «Οδύσεια», δέχτηκα με πολύ βαθειάν εύγνωμοσύνη την πρόσκληση αλησμόνητου φίλου κι' έκανα τον περασμένο Γενάρη τέσσερις διαλέξεις για την «Οδύσεια», μπροστά σε άκροατήριο που ή παρουσία του τιμούσε έξαιρετικά τα χρόνια του δμιλητή.

Την ιστορία από δώ και πέρα Σεΐς τη λέτε

«πάθημα». Νομίζω όμως πως ο καλύτερος όρισμός θα ήταν *άρχη αΐτογνωσίας*. Και δεν μπορεί παρά να είναι άρχή αΐτογνωσίας, όταν ένας άνθρωπος, αφού δουλέψει σ' ένα πλήθος προβλήματα. Ξένα προς τη Μοίρα της Γής του, μετά την περιπλάνηση αυτή ξαναγουρίσει στα χώματά του, στο έθνος του, στη Μοίρα της φυλής του. Ένώ το άκροατήριό μου έφευγε μετά την τέταρτη δμιλία ένθουσιασμένο από την «Οδύσεια», έγώ έφευγα με πολλή στάχτη στην ψυχή μου. Είναι βέβαια πολύ ώραία δλη αυτή ή περιπλάνηση του Οδυσέα Σας άνάμεσα από χώρες και από μορφές ζωής, βαθύτατα συμβολική δλη ή πορεία του από την Ίθάκη στη Σπάρτη, από κεί στην Άφρική κι' έπειτα στο Νότιο Πόλο, όρθή κι' ή διαπίστωση της παρακμής της Δύσης, — δλ' αυτά όμως τί σχέση έχουν και τί σχέση μορών να έχουν με τη Μοίρα του νεοελληνικού πολιτισμού!

Έκείνο που λείπει απ' την κοσμοθεωρία Σας είναι ή *διαφοροποίηση*. Η τοποθέτησή Σας μπροστά σύγχρονη Εύρώπη είναι άπόλυτα σωστή. Η ίδια όμως αυτή τοποθέτηση μπροστά στη νέα Ελλάδα είναι, νομίζω, λαθεμένη. Γεννηθήκατε μέσα στην Ελλάδα. Μιλάτε και γράφωτε έλληνικά. Είσατε από τους πιο σοφούς, τους πιο εργατικούς και τους πιο πνευματικούς ανθρώπους της χώρας μας,— κι' άκόμη παραπάνω: είσατε, πιστεύω, ένας από τους ελάχιστους μέσα στην Ελλάδα που δικαιούται να προβάλλει τη ζωή του στους νεώτερους σαν πρότυπο πνευματικής ζωής. Κι' είτε το θέλετε, είτε δεν το θέλετε, είσατε ένας Έλληνας δημιουργός. Τα προβλήματα όμως που Σας ενδιαφέρουν και τα σύμβολα που χρησιμοποιείτε είναι, νομίζω, έντελώς έξω από τη Μοίρα της χώρας μας. Είναι προβλήματα και σύμβολα ενός άλλου Κόσμου, έντελώς διαφορετικού από τον Κόσμο το δικό μας, παρ' όλους τους δεσμούς που έχουμε μαζί του, παρ' όλες τις επιδράσεις που δεχόμαστε απ' αυτόν.

Έμεις είμαστε ένας λαός που τώρα μόλις πλάθει το Μύθο της ζωής του. Τί σχέση έχουν οι έννοιες της παρακμής και της άκμής με τη δική μας μοίρα; Πως είναι δυνατόν να ύπαχθει κάτω απ' αυτό το σχήμα ή νέα Ελλάδα, μιá και δεν έχει προηγηθεί άκόμη άκμή, πως είναι δυνατόν να μιλήσουμε στη χώρα μας για τη διάλυση ενός Μύθου, όταν ο Μύθος αυτός δεν έχει συντεθεί άκόμη; Καταλαβαίνω να δουλέψουν στο πρόβλημα αυτό συνειδήσεις που ζούν την παρακμή σαν άμεσο και μόνο πρόβλημα τους. Να πονέσουν όμως για το ίδιο αυτό πρόβλημα ψυχές που ή φυλετική τους μοίρα είναι άπόλυτα διαφορετική κι' έχει δικούς της δρόμους, αυτό θα μου έπιτρέψετε να μη μπορώ να το καταλάβω. Αντί να περιπλανηθούμε σ' άλλες χώρες, δε θα πρέπει να στραφούμε προς τις ίδιες τις ρέ-

πού τώρα μόλις βρίσκει τὸ δρόμο τῆς ζωῆς του. Ὁ Οδυσσεύς Σας μπορεί—ίσως καὶ πρέπει—νὰ ἐνδιαφέρεται τὴ Δύση. Ἐμᾶς πού, παρ' ὅλους τοὺς δεσμούς μας μετὰ τὴ Δύση, ἔχουμε τόσο ἰδιότυπη, τόσο δική μας ἱστορική πορεία, φοβοῦμαι πὼς δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει παρά μόνον «συμπληρωματικά».

Ἀπ' αὐτὲς τὶς σκέψεις κινημένος χαρακτήρισα τὸ ἔργο Σας ἔργο «ἐξωελληνικό». Δὲν ἦταν ὅμως αὐτὲς οἱ σκέψεις πού μ' ἔφεραν στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς κοσμοθεωρίας τῆς «Οδύσειας» ὡς κοσμοθεωρίας «φριχτῆς». Εἶπα «φριχτή» τὴν κοσμοθεωρία τῆς «Οδύσειας» ὅπως ἕνας ἄλλος μελετητῆς της, ὁ κ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὲς προϋποθέσεις, τὴν εἶπε κοσμοθεωρία «πού δὲν εἶναι ἀληθινή». Οἱ δύο βασικὲς μορφές τῆς ψυχῆς τοῦ Οδυσσεύς Σας σ' ὅλη του τὴ πορεία εἶναι ἀπὸ τὴ μιά μεριὰ ἀπόλυτη ὑποκειμενικοποίηση τῆς ἀντικειμενικότητας τοῦ πνεύματος, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἴδιο ἀπόλυτη ἀντικειμενικοποίηση ἑνὸς ἀκράτου ὑποκειμενισμοῦ. Καὶ ὅμως, ὕστερ' ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ τὸν Hegel, ὅλοι ξέρουμε πῶς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου σώζεται μόνον μέσα στὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ πνεύματος—τὴ μόνη ἀντικειμενικότητα πού ὑπάρχει. Δὲν παραξενεύομαι ἔτσι πὼς παρερμηνεύθηκαν τὰ δύο παραδείγματα πού πῆρα ἀπὸ τὴν «Οδύσεια» Σας, τὸν Οδυσσεύς μπροστὰ στὴν Ὀμορφιά καὶ μπροστὰ στὴν Πολιτεία, ἢ πὼς θὰ μπορούσε νὰ παρερμηνευθεῖ καὶ ἕνα τρίτο ἀκόμη πού θὰ ἀνέφερα τώρα: Ὁ Οδυσσεύς μπροστὰ στὸ Θάνατο. Χρειάζεται τώρα πᾶ νὰ Σᾶς ἐξηγήσω περισσότερο γιατί ἀπόρησα βλέποντας τὸν Οδυσσεύς νὰ συνδέεται μετὰ τὴν Ἑλένη, χωρὶς ὁ σύνδεσμος αὐτὸς νὰ τοῦ γίνεται ὀδηγητὴς σὲ ἀναβαθμὸς ἐρωτικῆς μυσταγωγίας, ἢ νὰ δημιουργεῖ τὴν ἰδανικὴ πολιτεία του κι ὅμως νὰ συντρίβεται ἀπ' τὴ συνειδηση τοῦ χρόνου, ἢ, τέλος, τὴν ὥρα τοῦ θανάτου, νὰ μὴν ἔχει νὰ προσφέρει καμμιά ἀντικειμενικὴ μορφή τοῦ ἑαυτοῦ του;

Πιθανὸν ἢ στάση μου νὰ μὴν εἶναι «συγχρονισμένη». Πιστεύω ὅμως πὼς εἶναι στάση θεμελιωμένη στὴν πιὸ ἀξία κατάκτηση τοῦ πνεύματος, στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐρωτα, τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ Θανάτου. Καὶ στίς τρεῖς αὐτὲς στιγμὲς ἀναγνωρίζω τὸν τραγικὸ ψυχολογισμὸ τῆς «Οδύσειας»—δὲ νομίζω ὅμως πὼς ὁ ψυχολογισμὸς μπορεί νὰ ἀναχθεῖ σὲ κοσμοθεωρία.

Ἔτσι, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ μὴ μπορῶ νὰ δεχθῶ σὰν ἀξία μιά κοσμοθεωρία πού κινεῖται γύρω ἀπ' τὸ ἄτομο χωρὶς νὰ τὸ συνδέει καὶ νὰ τὸ λυτρώνει μετὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ πνεύματος. Ἄσχετα ἂν ἡ ἀντικειμενικότητα αὐτὴ θὰ ἦτανε μιά ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ πνεύματος (πολιτεία, θρησκεία

καὶ πολιτισμὸς), ἢ ὅλες μαζί ἀδιαφοροὶ ποιητὰ συνδεμένες στὴν πρωταρχικὴ ἐνόητὰ τους (1). Κι' ἂν ἡ λύτρωση αὐτὴ ἔχει πᾶ ξεπεραστεῖ, θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρηθεῖ πάντως σὰν κακὴ μιά κοσμοθεωρία πού ἀντικειμενικοποιεῖ τὸ ἄτομο λυτρώνοντάς το μεσ' ἀπὸ τὶς ἴδιες του μόνον τὶς πνευματικὲς καὶ χοϊκὲς δυνάμεις. «Ὁ ἠρωϊσμός τοῦ συγχρόνου αἰπάροκος ἀνθρώπου», γράφει ἕνας φιλόλογος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Stefan George, «δὲν εἶναι ὁ ἠρωϊσμός τοῦ λυτρωμένου ἀνθρώπου: Αὐτὸ πού λέμε ἠρωϊσμός δὲν εἶναι ἀφιέρωση, ἀλλὰ παρηγοριά, δὲν εἶναι προσφορά τοῦ προσώπου γιὰ ἕνα κόσμο, ἀλλὰ τοποθέτηση τοῦ προσώπου ἐναντὶα σ' ἕνα κόσμο, δὲν εἶναι ἐλληνικὰ ἠρωϊκὴ, ἀλλὰ μοντέρνα ἐπαναστατικὴ νοοτροπία. Ἕνας ἄγονος ἐγωκεντρικὰ τιτανικὸς ἠρωϊσμός.» Ἡ «Οδύσεια» Σας εἶναι ἱστορία ἀτόμου πού κινεῖται στὸ χάος. Ποιὸς θὰ μᾶς δώσει τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς Προσωπικότητας (2);

* *

Ὅπως βλέπετε, τὴν «Οδύσεια» Σας τὴν ἀγάπησα σὰν κοσμοθεωρία καὶ δὲ νιάστηκα πολὺ γιὰ τὴ μορφή της. Ὅταν ὅμως διαπίστωνα πὼς δὲν ἔπρεπε οὔτ' ἐγὼ οὔτε κανένας ἄλλος νὰ μείνουμε κοντά της, στράφηκα πρὸς τὴ μελέτη τῆς μορφῆς της, μετὰ τὴν ἐλπίδα πὼς, ἂν ἴσως ὡς κοσμοθεωρία δὲν ταίριαζε στὴ μοῖρα τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ πνεύματος, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει αὐθυπόστατη ἀξία ὡς μορφή. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολή Σας βλέπω πὼς οἱ μορφικὲς παρατηρήσεις τοῦ Δοκίμιου ἦταν ἀτελέστατες, ἢ τουλάχιστον ἀτελέστατα διατυπωμένες. Καὶ δὲν ἦταν, φυσικὰ, δυνατό νὰ γίνει διαφορετικὰ, μιά καὶ γιὰ μορφικὴ ἀνάλυση ἑνὸς τέτοιου ἔργου δὲν ἦμουν προετοιμασμένος. Γιὰ μερικὰ σημεῖα τῆς ἐπιστολῆς σας πάνω στὸ θέμα αὐτὸ θὰ εἶχα ἴσως ἀσάφους, ὅπως π. χ. γιὰ τὴ «στέγασση τῶν γλωσσικῶν προσφύγων» σ' ἕνα ἔργο ὄχι

(1) Ὁρασιότατη ἀνάπτυξη τοῦ σημείου αὐτοῦ βρῆσκω στὸν Karl Jaspers, Philosophie, II (Existenzzerhellung), 350 κ.έ.

(2) Χαρακτηρίζοντας αἰσιατικὴ τὴν κοσμοθεωρία τῆς «Οδύσειας», εἶχα ὀψῆ μου δύο ἀπ' τὶς βασικὲς ἐννοιες ὀλόκληρου τοῦ ἔργου: τὴν ἀναίρεση τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν καὶ τὸ μῆδενισμὸ. Ἡ πρώτη ἀπ' τὶς ἐννοιες αὐτὲς, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν εἰδικὴ μορφή πού ἔχει στὴν «Οδύσεια», θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἰπωθεῖ καὶ «εὐρωπαϊσμός τῆς παρακμῆς» (γιατὶ βέβαια «Εὐρώπη τῆς ἀκμῆς» σημαίνει κυριαρχία τοῦ Λόγου πάνω στὸ χάος τῆς ψυχῆς ἢ μυστικὴ ἄρση τοῦ διχασμοῦ ψυχῆς καὶ κόσμου μέσα σὲ ἐνόητα ὑπερατομικῆ), τὸ δεύτερο ὅμως εἶναι (τουλάχιστον στὴ φράση «καὶ τὸ ἕνα τοῦτο εἶναι ἀγέρας») ἀσιατικὸ. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ὀρίσω «γεωγραφικὰ» ὡς ἐξῆς τὸν Οδυσσεύς: εἶναι ἕνας Ἑθνοπαῖος τῆς παρακμῆς πού νοσταλγεῖ τὴν Ἀσία. Ὅταν ἕνας πολιτισμὸς βρῆσκει στὸ χειμῶνα του, γυρίζει καὶ κατατρώει τὶς ἴδιες του τὶς σάρκες. Ἡ Εὐρώπη ἄρχισε νὰ νοσταλγεῖ τὴν Ἀνατολή ἀπ' τὰ χρόνια κιόλας τοῦ «Βαρείου Βούδα» τοῦ Schopenhauer. Ἐλπίζω νὰ βρῆσκῶ σύμφωνα τώρα, ὕστερ' ἀπ' τὴ διασάφηση αὐτὴ, τὸν κ. Θεοτοκά.

λεξικογραφικό αλλά ποιητικό, για την «ουσιαστικοποίηση» του επιθέτου ή για τὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν λέξεων στὴν «Οδύσεια». Μιὰ εἰδικότερη ὁμῶς συζήτηση πάνου στὰ θέματα αὐτὰ θὰ εἶναι ἀσφαλῶς κουραστική σὲ ὄσους μᾶς διαβάζουν. Γι' αὐτὸ προτιμῶ, συστηματοποιώντας ἢ συμπληρώνοντας ἐδῶ ὅσα εἶχα σημειώσει στὸ δοκίμιο, νὰ κάνω τὶς ἀκόλουθες μορφικὲς παρατηρήσεις:

1) Ἡ «Οδύσεια» ἔχει ἀνομοιογένεια ὕφους. Μέσα στὸ ἴδιο ἔργο ὑπάρχουν ἄλλοτε βαρβαρικά κι' ἄλλοτε ρωμαντικά στοιχεῖα σὲ μιὰ τέτοια ἀναλογία, πού διασποῦν ἐντελῶς τὴν ἐνότητα τοῦ ὕφους.

2) Ἡ ἔκφραση εἶναι ἓνα ἀδιάκοπο ζευγάρωμα ἀπὸ ἔννοιες αἰσθητὲς καὶ ἔννοιες λογικὲς. Ὁ αἰσθητὸς λόγος (λόγος τῆς ποίησης) μπλέκεται σὲ πολλοὺς στίχους μὲ λόγο νοητὸ (λόγος τῆς ἀφηρημένης σκέψης), καὶ ἔτσι τελικὰ ἡ ἔκφραση εἶναι στὰ «μεθόρια» ποίησης καὶ φιλοσοφίας.

3) Ἡ «Οδύσεια» ἔχει εὐδιάκριτες «ἀναμνήσεις» ἀπὸ πολλὰ ξένα ἔργα – λογοτεχνικά. ζωγραφικῆς, γλυπτικῆς κ.τ.λ.

4) Μειονέκτημα μοῦ φαίνεται κι' ἡ λογικὴ διάρθρωση τῆς φράσης Σας ὅπως κι' ὁ λογικὸς συνειρμὸς τῶν λέξεων Σας.

5) Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια στὴν Κρήτη, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀφρικῆς καὶ στὸ πολιτικὸ χωριό, εἶναι γραμμένα ὄχι τόσο γιὰ τὴν πορεία τοῦ Μύθου, ὅσο γι' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἐπεισόδια, ἐξυπηρετοῦν ἐπομένως δευτερογενεῖς, ἀσχετοὺς πρὸς τὸ Μῦθο, σκοπούς.

6) Μερικὰ μέρη τῆς «Οδύσειας», ἰδίως ἡ ραψωδία Ξ, φαίνονται σὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν ἀπλῶς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς κοσμοθεωρίας. Στὰ μέρη αὐτὰ δὲν πηγαίνει ἡ κοσμοθεωρία ἀπὸ τὴ μορφή, ἀλλ' ἡ μορφή προσαρμόζεται στὴν ἐξέλιξη τῆς κοσμοθεωρίας.

7) Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προσεχτοῦν κάπως περισσότερο οἱ διεξοδικὲς περιγραφὲς κι' οἱ μεταφορικὲς ἢ παρομοιωτικὲς ἐκφράσεις πού, καθὼς εἶναι παρμένες οἱ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἴδιο πάντα κύκλο ζωικῆς λειτουργίας, κουράζουν ὑπερβολικά.

8) Σὲ πολλὰ μέρη τῆς «Οδύσειας» παρενθίνονται αὐτοῦσια δημοτικὰ τραγούδια. Νομίζω πὼς θὰ μπορούσατε νὰ δώσετε ἀκέραιο τὸ δημοτικὸ ἦθος πού θέλετε κάθε φορά, χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ καταφύγετε σ' αὐτὸ τὸ τεχνικὸ μέσο.

9) Εἰδικότερες τεχνικὲς παρατηρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν γιὰ τὸν τονισμὸ τῶν στίχων (π. χ. δύο τόνοι σὲ δεκασύλλαβο, καὶ μάλιστα ἀπομακρυσμένοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο), γιὰ μετρικὲς σφῆνες (π. χ. ὁ Στρεϊδᾶς μας, ὁ Δυσέας μας) καὶ γιὰ ἀκαιρῆ—ἀπὸ μετρικοὺς ἴσως λόγους—χρῆση μεγεθυντικῶν (1).

(1) Μερικὰ παραδείγματα: Γιὰ τὴν πρώτη παρατήρηση: στίλ ρωμαντικὸ Ε 619 σαν ἡλίου ἀνάριο αποβα-

Περιορίζομαι νὰ σημειώσω τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἐπιμείνω, γιατί ἴσως καὶ νὰ κάνω λάθος. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ προσθέσω γενικώτερα πὼς τὰ μέσα πού χρησιμοποιεῖτε δὲ μοῦ φαίνονται μέσα ἑλληνικά. Τώρα, ἂν μιὰ τέτοια «γλώσσα» πρέπει νὰ συναρτηθεῖ μὲ τὴν κρητικὴ (ὅπως θέλετε) ἢ τὴν ἀσιατικὴ (ὅπως εἶχα νομίσει) ματιὰ, ἂν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ νέα μορφή ἢ ἴσως καὶ σὲ ἀμορφία, αὐτὸ εἶναι ἓνα πρόβλημα πού, ὕστερ' ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς, θὰ μπορούσε ἴσως κάπως νὰ λυθεῖ (').

* *

Κλείνοντας, σεβαστέ μου φίλε, τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ, θὰ ἤθελα νὰ Σᾶς ἀπασχολήσω καὶ μὲ κάτι ἄλλο ἀκόμη: Ὅπως βλέπετε ἀπὸ τὴν ἱστορία, πού ab imo rectore Σᾶς διηγήθηκα, ἡ «Οδύσεια» Σας στάθηκε πολὺ μεγάλο στήριγμα γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ στὴν πορεία ἐνὸς νέου ἀνθρώπου. Ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ πού ὑψώνει τὸ ἔργο Σας, ἔγραψε ἓνα ὀλόκληρο βιβλίο, μίλησε δυὸ φορές γιὰ τὴν «Οδύσεια» (δυὸ ὁμιλίες σὲ κύκλο ἀπὸ δικούς του ἀνθρώπους καὶ τέσσερις διαλέξεις σὲ εὐρὺ ἀκροατήριον), ρύθμισε πολὺν καιρὸ τὴ ζωὴ του καὶ τὶς μελέτες του σύμφωνα μὲ τὴν «Οδύσεια» Σας. Κάποτε ὁ ἀνθρώπος αὐτός, πού εἶναι κιάλα ἐκπαιδευ-

σίλημα στα μαρμαμένα χεῖλη. στίλ βαρβαρικὸ Η 55 Τί-γρη λιμάρα ἡ μέρα ἀγλείφει τον και τονε γρατσου-νίζει. Γιὰ τὴ δεύτερη: Η 98 σοπόσαν τα κνήματα (λογικὴ ἔννοια) τὰ τσόφλια τους (αἰσθητὴ ἔννοια). Γιὰ τὴν τρίτη: Α 321 - 326 Prímanera τοῦ Botticelli. Γιὰ τὴν τέταρτη: Δ 366 κ. ε.

(1) Τὰ «ἑλληνικά» ἐκφραστικὰ μέσα καὶ τὸ ἑλληνικὸ στὴν ὅλη (δηλαδὴ στὸ σύνολο τῆς ἱστορικῆς, τῆς ψυχολογικῆς, ἠθικῆς καὶ μεταφυσικῆς οὐσίας) ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ ἔργου, χρειάζονται ἀσφαλῶς περισσότερο ἀνάπτυξη, ἀλλ' ἢ ἑλληνικότητα εἶναι ἰδέα, δὲν εἶναι ἔννοια, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μὲ τὴ γλῶσσα τῆς ἀναλύουσας σκέψης. Ὅπως δὲ ποτε, καὶ ἀπαντῶ ἔτσι στίς ἀντιρρήσεις τοῦ κ. Θεοτοκά, ἑλληνικὸ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ἐκεῖνο μοναχὰ τὸ ἔργο πού 1) κινεῖται μέσα στὴν προβληματικότητα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, 2) προβάλλει ἰδανικὰ ἀνάλογα πρὸς τὴ δεχτικὴ ἱκανότητα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ 3) ἔχει ἑλληνικὴ μορφή. Ἐνας Ἕλληνας δημιουργὸς ἔτσι μοναχὰ μπορεῖ καὶ ἔτσι πρέπει νὰ δημιουργεῖ. Ἡ «Οδύσεια» ὁμῶς 1) ξεκινάει ἀπὸ ἀγωνία πού δὲν εἶναι ἀγωνία τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, 2) προβάλλει ἰδανικὸ ἀταίριαστο μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ (πού ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά της εἶναι ἡ πορεία ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸ χάος στὸν ἀντικειμενικὸ μῦθο), ἀντιπροσωπευτικὸ (τέτοιος εἶναι ὁ ἠρωισμὸς τοῦ μοναχικοῦ ἀτόμου) καὶ ἀχρηστο (γιατί εἶναι ἰδανικὸ τῆς τελευταίας φάσης ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἐνῶ ἐμεῖς δὲ φτάσαμε ἀκόμη σ' αὐτὴν), καὶ 3) ἔχει μορφή (17σύλλαβος, διακοσμητικὴ λέξη, πολὺπλοκὴ ἐκφραστικὴ ἀνατολίτικη ἢ —ἔστω—barock σύνθεση κ.τ.λ.) ἔξην ἀπὸ τὴ μορφή πού ἐπιβάλλει ἡ φύση καὶ ἡ παράδοση τῆς Ἑλλάδας.

Στὰ σημεῖα αὐτὰ θὰ ἤθελα τὴ γνώμη τοῦ κ. Θεοτοκά, μὲ τὴν παράκληση ὁμῶς νὰ μὴ ζητήσει τὴν ἐπιμνησία μόνο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξιολόγηση ἐνὸς ἔργου τέχνης, νὰ ξεκινήσει ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἴδια βάση πού ξεκινῶ κι' ἐγώ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πεποίθηση πὼς ὁ λυτρωτὴς ἐνὸς λαοῦ εἶναι ὁ δημιουργός. Μιὰ φερα ἀναρωτήθηκε ὁ Goethe πὼς θὰ τὸν ὀνομάσουν κάποτε οἱ ἀνθρώποι τῆς φυλῆς του, καὶ εἶπε πὼς θὰ πρέπει νὰ λέγεται ὁ «ἐλευθερωτὴς» τους.

τικός, είδε πώς δεν έπρεπε να μείνει κοντά Σας. Και τότε, κρατώντας ό,τι νόμιζε πώς μπορούσε να κρατήσει από τις παλιές πεποιθήσεις του. Έγραψε ένα δοκίμιο, με μερικά ίσως λάθη σε λεπτομέρειες, βιαστικότητα στο ύφος του, απολύτως όμως τίμιο και ειλικρινές, και είπε, σε Σας και σε όσους ήξεραν άλλοτε την πίστη του, πώς δεν έπρεπε να μείνουμε κοντά Σας.

Αν το δοκίμιο δε γράφονταν άμεσα μόλις διαπίστωνα το λάθος μου, ούτε ίσως ανακρίβειες σε λεπτομέρειες θα είχε, ούτε βέβαια και βιαίο ύφος. Κρίνοντας σήμερα από κάποιαν απόσταση την ιστορία αυτή, είμαι πολύ λυπημένος γιατί, μέσα στην ανάγκη να ξεκαθαρίσω τη θέση που έπρεπε να πάρουμε ως προς την «Οδύσεια», λησμόνησα για μία στιγμή τί Σας χρωστούσα και τί αντιπροσωπεύετε στην πνευματικά ασύνταχτη Ελλάδα. Το ότι έδωσα την αφήγηση σ' έναν κακόπιστο επικριτή να γράψει όσα έγραψε εναντίον μου, είναι έντελως περιθωριακό μπροστά στη λύπη μου για το βιαίο ύφος του Δοκίμιου. Παρ' όλ' αυτά όμως, βλέπω ότι τότε δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Την «Οδύσεια» Σας δεν την είδα σά «νεοελληνιστής» ή σαν «κριτικός». Την πλησίασα σε μία κρίσιμη στιγμή της ζωής μου ζητώντας απάντηση σε μερικά πολύ δύσκολα προβλήματα, την πίστεψα, άμεσα όμως, μόλις είδα πώς αποτελεί μία «περιπλάνηση», είδα και την ανάγκη να την πολεμήσω. Ιστορία, θα μου πητε, πολύ νεανική... Ίσως. Είναι όμως ιστορία πολύ αληθινή και, αν μου επιτρέπετε, για πολλούς άλλους παραδειγματική.

Από δω και πέρα πάντως, όπως βλέπετε, οι δρόμοι μας χωρίζουν. Ο νέος που συνοδοιπόρησε μαζί Σας αρκετό καιρό, ξαναγυρίζει στη Γη του. Είναι τάχα πολύ μικρή και πολύ φτωχιά ή «Ελλάδα» ως Ίδεα; Δε θα μπορούσα να το πω. Πάντως όμως είμαι βέβαιος πώς είναι ή μόνη Ίδεα που σώζει τον Άνθρωπο και καταξιώνει τη ζωή του. Άλλωστε, ή Ελλάδα είναι ή γη μας. Απ' αυτή ξεκινήσαμε. Εκεί θα ξαναγυρίσουμε μία μέρα και πάλι.

Δεν παραγνωρίζω πώς είναι πολύ δύσκολη μία Αναγέννηση στη σημερινή Ελλάδα. Είναι τόσες οι άγριες και τόσο σκοτεινές οι δυνάμεις του κακού που ξεχυθήκαν από παντού, ώστε να μην είναι καθόλου εύκολος ο δρόμος που ξανοίγεται μπροστά μας. Θα πρέπει όμως να παλέψουμε, ή τουλάχιστον να κάνουμε δική μας τη μοίρα της Κασσιάνδρας, που προαναγγέλλει τις συμφορές στον οίκο των Άτρείδων και δεν την ακούει κανένας. Δύσκολος ο αγώνας. Δεν είναι όμως γι' αυτό λιγώτερο ωραίος κι' αναγκαίος. Σ' ένα τέτοιο αγώνα, να φτιαχτεί απ' το σημερινό χάος ο νεοελληνικός Πολιτισμός, το σωστό και το υποδει-

γματικό θα ήταν να μην έρθει ένας νεώτερος να διαμαρτυρηθεί για το δρόμο που πήραν άλλοι ώριμότεροί του, αλλά να στηριχτεί στο πλάι τους και να συνεχίσει τη δουλειά τους. Το σωστό και το υποδειγματικό θα ήταν, ένας άνθρωπος με τις δικές Σας πνευματικές αρετές, με το δικό Σας πνευματικό ήθος, ριζωμένος μέσα στα χώματα της γης του, να φώτιζε το δρόμο στις μελλούμενες γενέες, και, λέγοντας το Λόγο που θα θεμελιώνει τη θρυμματισμένη ως τα τώρα νεοελληνική ψυχή, να έσωζε τον εαυτό του και τη φυλή του. Αυτό θα ήταν το σωστό και το υποδειγματικό. Αυτό όμως δεν έγινε, κι' έτσι βρισκόμαστε τώρα στο θλιβερό φαινόμενο νέοι άνθρωποι να αποκηρύσσουν Εκείνον ακριβώς που είναι «δυνάμει» από τους πιο αξιους για να σώσει μέσα στη χώρα τους και μέσα στις ψυχές τους το πνεύμα...

Αν τη στιγμή αυτή του χωρισμού μας, πέρα από την έριστικότητα που δημιούργησε μοιραία το «Κριτικό Δοκίμιο» και το «Σχόλιο» Σας, τιμούσατε τα λόγια μου με την προσοχή Σας, θα ήθελα να Σας πω, με όλη τη βαθύτατη τιμή και την αγάπη που Σας αξίζει: Αγαπήστε τη Γη μας. Αυτή και μόνη είναι ή σωτηρία μας. Αυτή και μόνη είναι ή σωτηρία Σας. Η μυθοποίηση της παρακμής της Δύσης ούτε σε μās χρειάζεται, ούτε σε Σας ταιριάζει. Είστε άξιος για πολύ ουσιαστικώτερη και πολύ πιο μόνιμη δημιουργία. Μπροστά Σας, γύρω Σας και μέσα Σας, υπάρχει ένα άλλο, πολύ βαθύτερο, πολύ πιο ουσιαστικό και πολύ πιο αντάξιο στις αρετές Σας αίτημα: Η μυθοποίηση του νεοελληνισμού. Η «Οδύσεια» Σας αυτή καθ' εαυτή είναι πολύ μεγάλο λάθος. Μπορεί όμως να γίνει, αν το θελήσετε, το πρώτο σκαλοπάτι για την άθανασία. Το δεύτερο θα είναι ένα άλλο έπος Σας που θα μυθοποιεί τον αγώνα του νεοελληνισμού και θα καταξιώνει τον πόνο του. Αν το θελήσετε, θα δήτε πώς κοντά Σας θα συμμαζευτούν όχι μόνο οι φίλοι Σας που Σας εγκατάλειψαν ή Σας εγκαταλείπουν, αλλά και όλοι όσοι πρόσφεραν το αίμα της ψυχής ή του κορμιού τους, εκατονταετηρίδες τώρα, για να βλαστήσει και να καρπίσει ξανά στα εύλογημένα τουα χώματα το έλληνικό πνεύμα. Δε λέω πώς δεν έχουν αξία ο Βούδας, ή Μαργαρώ, οι άραπάδες της Κεντρίας Αφρικής, το κινέζικο χωριό στα νότια της Μαύρης Ηπείρου, τα χωριά του Νότιου Πόλου, οι ινδικοί αναβαθμοί της μήσης και ή μινωική ματιά. Νομίζω όμως πώς είναι πολύ πιο αξια ή αντρικία, σφιχτή και όριστική φράση του άλλου εκείνου Κρητικού για τη γη μας:

Καλή είν' ή μαύρη πέτρα της και το ξερό χορτάρι !*

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ